

Monika Cepil

(Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki)

Geneza i dziedzictwo kulturowe osad fryderycjańskich we współczesnych granicach Łodzi

Wstęp

Rozwój krajobrazu kulturowego w aspekcie ekspansji sieci osadniczej oraz struktur morfologicznych osadnictwa jest jednym z głównych nurtów badań geografii historycznej. Procesy kolonizacyjne następowały stopniowo i wykazywały duże zróżnicowanie przestrzenne. Wpływ na zmiany sieci osadniczej miały czynniki przyrodnicze i antropogeniczne. W artykule został przedstawiony proces kolonizacji fryderycjańskiej we współczesnych granicach Łodzi. Kształtowanie się wsi fryderycjańskich nastąpiło podczas zaboru pruskiego. Omawiane osadnictwo miało na celu germanizację Polaków, głównie na terenie Śląska i Polski Środkowej oraz zagospodarowanie zapóźnionych gospodarczo regionów państwa pruskiego.

Celami artykułu jest przeanalizowanie genezy i rozplanowania wsi fryderycjańskich we współczesnych granicach Łodzi, z uwzględnieniem stopnia zachowania układów ruralistycznych oraz ocena obecnego stanu dziedzictwa kulturowego pozostałego po kolonistach. W realizacji celów posłużono się metodami historycznymi, kwerendami bibliotecznymi i urzędowymi oraz inwentaryzacją terenową. Przystudowano obszerną literaturę, akta prawne i źródła kartograficzne dotyczące badanego tematu. Niezwykle istotne dla poruszanej problematyki okazały się dokumenty rękopiśmienne i kartograficzne uzyskane w wyniku kwerend przeprowadzonych w Archiwum Państwowym w Łodzi oraz Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Posłużono się również kartami obiektów uzyskanymi u Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi. Pozyskane materiały źródłowe stanowiły dla autorki zachętę dla studiów nad wybranym zagadnieniem.

Metryka historyczna wsi fryderycjańskich

Kolonizacja fryderycjańska była to akcja osadnicza zapoczątkowana przez króla Prus Fryderyka II i godnie kontynuowana przez jego następców. Nowe osady powstawały w poł. XVIII w. i pocz. XIX w. na

terenach Prus Wschodnich¹. Na skutek II i III rozbioru obszary ziemi łęczyckiej i sieradzkiej znalazły się pod panowaniem Prus, wchodząc w skład nowo utworzonej prowincji Prus Południowych. W granicach województwa łódzkiego w latach 1799–1806 r. powstało 25 nowych osad. Kompleksowej analizie zostaną podane trzy kolonie znajdujące się we współczesnych granicach Łodzi, tj. Augustów, Nowosolna i Wiączyń Górny².

Nowo utworzone osady miały przynieść zysk z podatków, podnieść w prowincjach status gospodarczy i dobrobyt. Celem była również stopniowa integracja nowo nabytych terenów z obszarem rdzeniowym Prus. Warunki dla nowych osadników w porównaniu z życiem chłopów pańszczyźnianych były korzystniejsze. Osadnicy płacili tylko czynsz, nie ponosili żadnych innych należności feudalnych. Zasiedlanie obszaru Prus Południowych miało także na celu germanizację ludności polskiej³. Kolejnym czynnikiem lokalizacji kolonistów w okolicach Łodzi była duża powierzchnia niezasiedlonych terenów, porośniętych lasami, które władze pruskie przeznaczyły do karczunku, by w przyszłości mogły pełnić funkcje rolnicze⁴.

Ogromne zasługi dla rozwoju osadnictwa niemieckiego w okolicach Łodzi położył nieznany z imienia kapitan von Nothard. Zbudował on werbunkowy aparat, którego człon stanowił Reisch-Kolonisten-Annahme-Büreau w Öhringen koło Heilbronn w Wirtembergii. Kapitan przekonał również króla Fryderyka III Wilhelma, że nastał idealny czas na przeprowadzenie akcji kolonizacyjnej, gdyż w południowych Niemczech, z powodu panującego w tamtych stronach kryzysu, wielu rzemieślników i chłopów małorolnych zamierzało wyjechać. Jednym ze sposobów poprawy sytuacji życiowej była sprzedaż gospodarstwa na obszarze Rzeszy i emigracja na tereny nowo powstałej prowincji Prus Południowych. Pozyskanie nowych osadników należało

¹ E. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań 1945, s. 174; W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, Kraków 1981, s. 198.

² O. Heike, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen 1979, s. 15–18; K.P. Woźniak, *Z problemów niemieckiego osadnictwa rolnego w okolicach Łodzi w początkach XIX wieku – obrót ziemią*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1995, t. 52, s. 8 i in.; T. Figlus, *Znaczenie czynników prawno-politycznych w procesie kształtowania wiejskiej sieci osadniczej dawnego województwa łęczyckiego i sieradzkiego w okresie przedrozbiorowym*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2014, t. 17, s. 227.

³ K. Zimmermann, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja na ziemiach Polskich*, t. 1, Poznań 1915, s. 160; W. Rusiński, *Osadnictwo niemieckie na ziemiach polskich w XVI–XIX w. Mity i rzeczywistość (w związku z pracami W. Massa i O. Kossmanna)*, „Przegląd Historyczny” 1979, t. 70, z. 1, s. 726 i in.

⁴ K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku – procesy i jego interpretacja*, Łódź 2013, s. 81.

do zadań powołanego do tego celu biura werbunkowego, natomiast nadzorem nad urządzaniem kolonii na miejscu zajmował się urząd Kamery Wojenno – Ekonomicznej⁵. Zalecane było, aby grupy planujące przyjazd, delegowały najpierw przedstawicieli, którzy mieli na miejscu przekonać się o panujących warunkach. Zwerbowani koloniści zostali podzieleni na sześć klas. O przydziale na odpowiedniej klasy decydowała wysokość posiadanego majątku⁶.

Z każdym nowo przybyłym osadnikiem podpisywano kontrakt osadniczy. W celu zachęcenia osadników do zasiedlania prowincji Prus Południowych stosowano różnego rodzaju ulgi i przywileje. W treści każdego kontraktu zwracano uwagę na gwarancje zwolnienia osadnika i jego synów ze służby wojskowej. Koloniści otrzymywali grunt, jako dzierżawę wieczysto-czynszową, z której opłacali czynsz po upływie lat wolnych (zazwyczaj sześć lat). Mniej zamożnym osadnikom oferowano pomoc finansową w tworzeniu miejsca zamieszkania oraz oferowano inwentarz żywy i narzędzia do pracy na roli⁷.

Jedną z pierwszych kolonii ukształtowanych we współczesnych granicach Łodzi była Nowosolna. Ogromną rolę w jej powstaniu odegrał Bernhard Zimmermann pochodzący z Sulzfeld w północnej Badenii⁸. Jako jeden z pierwszych, wraz z zaprzyjaźnionymi rodzinami, wyruszył w drogę do prowincji Prus Południowych. Po drodze dołączyła do nich grupa innych osadników, wracających do Niemiec po nieudanej próbie osiedlania. Zimmermann przekonał ich do dokonania kolejnego zasiedlenia nowo nabytych terenów Prus⁹. Tym sposobem w departamencie kamery warszawskiej pojawiła się grupa około 60 rodzin. Wszystkich osadników wysłano do lasów ekonomii łaznowskiej, w miejsce późniejszej kolonii Nowosolna¹⁰.

⁵ S. Kieniewicz, T. Mencil, W. Rostocki, *Wybór tekstów źródłowych z Historii Polski w latach 1795–1864*, Warszawa 1956, s. 16 i in.

⁶ J. Wąsicki, *Ziemie Polskie pod zaborem pruskim*, Zielona Góra 1978, s. 111 i in.; P. Kokotkiewicz, J. Spodenkiew, P. Spodenkiew, *Nowosolna Studium historyczno-ruralistyczne*, Nowosolna–Łódź–Warszawa 1984-1985.

⁷ O. Heike, *op. cit.*, s. 65; O. Kossmann, *Deutsche in Polen siedlungsurkunden 16.–19. Jh.*, Viersen 1995, s. 421.

⁸ O. Heike, *op. cit.*, s. 65; A. Szygendowska, *Drewniany kościół pw. Św. Andrzeja Boboli z Nowosolnej*, Łódź 2012, s. 19.

⁹ P. Kokotkiewicz, J. Spodenkiew, P. Spodenkiew, *Nowosolna Studium...*; H.A. Schöler, *Neu-Sulzfeld/ Nowosolna 23. Mai 1801 – 17. Januar 1945, Illustrierte historisch-geographische Erinnerungen an ein Dor fund seine Menschen*, Selbsverlag, Erlangen 2009, s. 24; K.P. Woźniak, *Pruskie osiedla liniowe w okolicach Łodzi i ich mieszkańcy w początkach XIX wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2015, t. 21, s. 110.

¹⁰ H.A. Schöler, *op. cit.*, s. 24.

Przy kształtowaniu terenu pod kolonię Nowosolna, napotkano problem ze zbyt małą ilością wolnej przestrzeni, gdyż w bliskiej odległości znajdowały się miejscowości Wiączyń Polny i Wiączyń Leśny, zasiedlone przez polskich chłopów pełniących usługę pańszczyźnianą na rzecz folwarku¹¹. Rząd pruski wyznaczył nowe miejsce, do którego przesiedlono rdzennych mieszkańców. Osiedle wiejskie przyjęło nazwę Wiączyń Nowy¹². Chłopów pańszczyźnianych osadzono jako wiecznych czynszowników. Według postanowień rządu otrzymali oni 6 lat wolnizny oraz zapomogę pieniężną. Warto zauważyć, że były to lepsze warunki niż dostawali koloniści niemieccy. Był to jedyny przypadek w Prusach Południowych, w którym zakładanie nowej kolonii wiązało się ze zmianą granic istniejących siedlisk i przesiedleniem mieszkańców¹³. W 1806 r., z powodu braku wolnej powierzchni w Nowosolnej, wytyczono kolonię Wiączyń Górny¹⁴.

Kolejną kolonią fryderycjańską znajdującą się obecnie w granicach miasta jest Augustów¹⁵. Obszar kolonizowany objęty był procesem *in cruda radice*, czyli tak jak większość kolonii utworzonych przez rząd pruski¹⁶. Do nowo powstałej osady zostało skierowanych 14 rodzin pochodzące z Schwarzwald (Czarnego Lasu). Liderem grupy był Andreas Schwarzwälder. Ludność podczas podróży napotkała trudności z dotarciem do celu i wielkie rozczarowanie, gdyż oczekiwała lepszych warunków życia. Po przyjeździe do Augustowa zastali las z wytyczonymi działkami, które nie zostały przygotowane na ich przybycie¹⁷.

Jednym z pierwszych zadań, jakie czekały na kolonistów, było nadanie nazwy zasiedlanym terenom. Pierwsi mieszkańcy sami proponowali nazwę przed stosownym urzędem. Dla odróżnienia się od polskich wsi, nazwy osad przybierały typowo niemieckie brzmienie. Augustów pierwotnie został nazwany Friedriechshagen. Nazwa została utworzona na część imienia patrona kolonizacji króla Fryderyka Wielkiego. W przypadku Nowosolnej pierwotna nazwa brzmiała Ne-usulzfeld. Była to nazwa pochodząca od rodzimej miejscowości pierw-

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD, Zb. Kart.), *Karte von dem Streifort zwischen der Konigt Wiącziner Forst und dem adlichen Dorfe Bedon*, sygn. 342–6; A. Tomczak, *Lustracja województw Wielkopolskich i Kujawskich 1789*, część III, *Województwo łęczyckie i brzesko-kujawskie*, Warszawa–Poznań–Toruń 1977, s. 188–194.

¹² O. Heike, *op. cit.*, s. 88.

¹³ O. Kossmann, *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstäter Raum Hauländer- und Schwabensiedlung*, Leipzig 1942, s. 112; K.P. Woźniak, *Pruskie osiedla...*, s. 110.

¹⁴ H.A. Schöler, *op. cit.*, s. 278.

¹⁵ O. Heike, *op. cit.*, s. 99.

¹⁶ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, s. 323–330.

¹⁷ O. Heike, *op. cit.*, s. 99 i in.; K.P. Woźniak, *Pruskie osiedla...*, s. 108.

szych osadników z dodatkiem członu *Neu* – czyli *nowa*. Przeniesienie nazw rodzinnych świadczy o przywiązaniu przybyszów do rodzinnych stron. Z czasem niemieckie nazwy przybrały nowe polskie brzmienie¹⁸. Większość nazw kolonii fryderycjańskich zmieniła swoje brzmienie w 1820 r.¹⁹ Niestety do tej pory autorce nie udało się znaleźć dokładnej daty zmiany nazw wsi zlokalizowanych we współczesnych granicach Łodzi. Na pierwsze polskie brzmienie nazw Augustów, Nowosolna i Wiączyń Górny natrafiła w aktach z 1811 r.²⁰

Początki gospodarowania były trudne. Koloniści po skierowaniu do osady dostawali grunty na terenach gęsto zalesionych i podmokłych, kolejnym zadaniem był karczunek lasu i przygotowanie terenu pod zamieszkanie²¹. W przypadku Nowosolnej do czasu wybudowania domów koloniści zamieszkiwali opuszczone gospodarstwa chłopskie²².

Z powodu braku doświadczenia w karczunku lasu i niewystarczającego kapitału na początkowe utrzymanie gospodarstw, Nowosolną opuściło 49 rodzin (z 60 rodzin), a Augustów 7 rodzin (z 14 rodzin)²³. Mimo trudnych warunków do Nowosolnej i Augustowa nadal werbowano kolejne grupy emigrantów²⁴. W 1804 r. Nowosolną zamieszkiwały 84 rodziny, a Augustów 18 rodzin²⁵.

W pierwszych latach istnienia kolonii zamieszkiwały je zazwyczaj osoby pochodzące z tego samego rejonu etnicznego. Wraz z rozwojem jednostek osadniczych w ich obręb zaczęli przybywać osadnicy wywodzący się także z innych miejscowości Niemiec Południowych²⁶.

Osadnicy chętnie zamieszkiwali w zwartych niemieckich osadach, utrzymując początkowo niewielki kontakt z ludnością polską. Panowała wśród nich niechęć do zajmowania opuszczonych gospodarstw, w obawie przez nieprzyjaznym stosunkiem ludności polskiej. Z bie-

¹⁸ O. Kossmann, *Die Anfänge des...*, s. 138; U. Bijak, *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa Mazowieckiego*, Kraków 2001.

¹⁹ Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego, 11.07.1820 r., nr 28; Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego, 18.09.1820 r., nr 237.

²⁰ AGAD, Centralna Władza Wyznaniowa (dalej CWW), *Akta dotyczące się erekcji parafii ewangelicko-augsburskiego wyznania w kolonii Nowosolnej*, sygn. 1276.

²¹ W. Rusiński, *op. cit.*, s. 727; K.P. Woźniak, *Pruskie osiedla...*, s. 111.

²² O. Heike, *op. cit.*, s. 99–100.

²³ K.P. Woźniak, *Pruskie osiedla...*, s. 108.

²⁴ O. Kossmann, *Die Anfänge des...*, s. 125.

²⁵ AGAD, Generalne Dyrektorium Departamentu Prus Południowych (dalej GDDPP), sygn. 1008.

²⁶ AGAD, GDDPP, sygn. 1008; R. Sadziński, *Osadnictwo niemieckie w regionie łódzkim w świetle faktów językowych*, [w:] *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 r.*, red. K. Kulczyński, B. Ratecka, Łódź 2001, s. 262.

giem czasu wiele osób spolonizowało się i posługiwało językiem polskim²⁷.

Do Nowosolnej przybywali w większości zamożni imigranci, otrzymali oni w związku z tym większe nadziały ziemi. Byli pracowici, karczowali las oraz budowali domy. Dzięki temu zostali osiedleni na szczególnie korzystnych warunkach²⁸.

Osadnicy zamieszkujący mniejsze gospodarstwa zobowiązani byli do wykonywania jakiegoś zajęcia pozarolniczego lub najmowania się do pracy u zamożniejszych gospodarzy. Odstraszało to wielu przybyszów, gdyż możliwości znalezienia pracy były minimalne²⁹. Ratunkiem dla nich w późniejszym czasie okazał się rozwój przemysłowej Łodzi³⁰.

Za czasów Królestwa Polskiego koloniści niemieccy na wsiach postrzegani byli jako żyjący dostatnio. Takie wrażenie wywoływał już sam widok kolonii, w większości zabudowanych regularnie z podobnymi do siebie budynkami³¹.

Kłeska Niemiec w 1945 r. przypieczętowała losy wielu osad. Przez wygnanie i wysiedlenie niemieckie kolonie przestały istnieć. Nowosolna przybierała charakter niemiecko-polski już w okresie międzywojennym. Po II wojnie światowej Polacy splądrowali i zburzyli wiele budowli ewangelickich. Wielu przodków osadników fryderycjańskich zostało wywiezionych, zamordowanych lub zaginęło bez wieści³².

Zabytkowe układy ruralistyczne

Niezwykle istotne znaczenie dla kształtowania się krajobrazu naturalnego wsi miało formowanie się nowych układów ruralistycznych. Rozplanowanie w znacznej mierze stanowiło pochodną oddziaływania warunków fizjograficznych. Nowo powstałe osady odznaczały się geometrycznością układu przestrzennego. Granice zewnętrzne jak i wewnętrzne wsi charakteryzowały się bardzo dużą regularnością z uwagi na dokładne techniki pomiarowe i składały się w dużej mierze z odcinków prostoliniowych³³.

Nietypowym regularnym kształtem promienisto-koncentrycznym cechuje się Nowosolna³⁴. Plan Nowosolnej, sporządzony przez Kunzela

²⁷ P. Kokotkiewicz, J. Spodenkiew, P. Spodenkiew, *Nowosolna Studium...*

²⁸ O. Heike, *op. cit.*, s. 65; K.P. Woźniak, *Pruskie osiedla...*, s. 71 i 110.

²⁹ K.P. Woźniak, *Z problemów...*, s. 9.

³⁰ Idem, *Niemieckie osadnictwo...*, s. 91.

³¹ *Ibidem*, s. 81.

³² B. Nitschke, *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*, Toruń 2000.

³³ O. Kossmann, *Die Anfänge des...*, s. 115; T. Figlus, *Uwagi na temat...*

³⁴ M. Chilczuk, *Osadnictwo wiejskie Polski (Formy i układy przestrzenne)*, Warszawa 1970, s. 403; K.P. Woźniak, *Pruskie osiedla...*, s. 111.

w 1802 r., pokazuje unikalny gwieździsty kształt kolonii z szachownicowym podziałem gruntów. Przy pomiarach Nowosolnej uczestniczyli także Sievert i Kramm. Takie rozplanowanie można zaliczyć do grupy wsi luźno skupionych typu wieloosiowych. Wiosną 1802 r. zgodnie z ustanowionym planem wytyczono podstawowy zarys wsi, poszczególne miejsca okopywano, przebito drogi i zaznaczono linie graniczne. Zagrody rozmieszczone były po obu stronach ośmiu prostych dróg w regularnych odstępach, oddalając się od centrum. Zabudowa znajdowała się w centralnej części gospodarstwa w sąsiedztwie drogi. Nadziały ziemi miały kształt trapezu o dwóch prostych kątach³⁵. Osadnikom przydzielono gospodarstwa zazwyczaj wielkości od 15 do 60 mórg³⁶. Na złączeniu ośmiu dróg Kunzel wyznaczył niewielkie działki przeznaczone dla rzemieślników i budynków użyteczności publicznej. W środku zaprojektowano miejsce pod kościół, cmentarz, szkołę, karczmę, kuźnię oraz wspólną studnię (fot. 1)³⁷.

Przypuszczać można, że nietypowy układ Nowosolnej został „sprowokowany” wcześniejszym układem wsi Wiączyń Polny i Wiączyń Leśny, na gruntach której kolonia powstała. Otóż w owych osadach niegdyś uchodziły drogi lokalne niemal z tych samych ośmiu kierunków. Natchnęło to zapewne mierniczych do takiego rozplanowania osady. Jest to dobry przykład wpływu starych form osadniczych na tworzenie się nowych³⁸.

Z czasem w Nowosolnej zaczęto wyznaczać tereny pod zabudowę jednorodziną, bez respektowania tradycyjnego układu działek. Degradacja układu przestrzennego Nowosolnej zaczęła przebiegać nierównomiernie. Największe nasilenie można zaobserwować w sąsiedztwie drogi do Łodzi oraz z południowo-zachodniej części osady. Na podstawie badań terenowych można stwierdzić, że obecnie obszary oddalone od centrum zachowały dawną formę, zwłaszcza w kierunku północnym. W niezmiennym stopniu zachował się także plac centralny. Warto dodać, że Nowosolna została w 1988 r. włączona w granice administracyjne miasta Łodzi³⁹.

³⁵ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej BUW), *Plan kolonii Ne-usulzfeld*, Gab. ryc, GR 300, sygn. 299.

³⁶ AGAD, GDDPP, sygn. 1008.

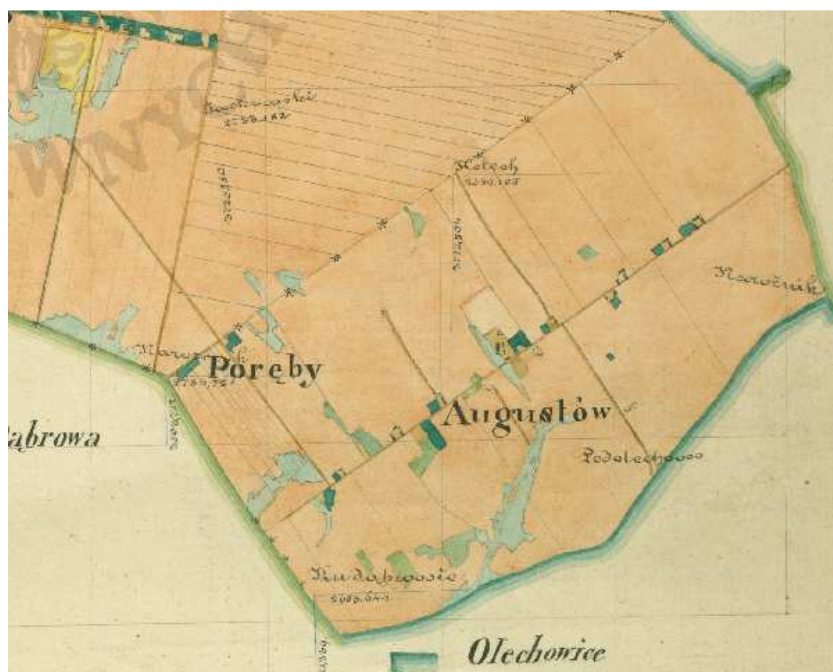
³⁷ *Ibidem*, Zb. kart. 232–3 ark. 2; H.A. Schöler, *op. cit.*, s. 95.

³⁸ M. Koter, *Rola wiejskich elementów morfologicznych w procesie kształtowania układu przestrzennego Łodzi*, [w:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, red. M. Koter, J. Tkocz, Toruń–Łódź 1994, s. 84.

³⁹ Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego, 04.09.1987 r., nr 25, poz. 205, Uchwała Rady Narodowej Miasta Łodzi nr XXVII/161/87.

Fot. 1. Nowosolna. Układ przestrzenny kolonii z poł. XIX w.
Źródło: AGAD. Zb. kart. 232–3 ark. 2.

Fot. 2. Augustów. Układ przestrzenny kolonii z poł. XIX w.
Źródło: AGAD, Zb. kart., sygn. 323-3, ark 3.

Augustów (fot. 2) został wytyczony na polecenie kamery warszawskiej przez geometrę Sieverta i obejmował 16 zagród 60 morgowych. Na północnym-zachodzie kolonia graniczyła z osadą Olechów, od zachodu z folwarkiem Zarzew i dobrami Chojny, od południa z Wiskitnem i na północy z obszarem leśnym. Układ przestrzenny Augustowa oraz Wiączynia Górnego charakteryzował się liniowym, wydłużonym kształtem oraz regularnie rozmieszczoną zabudową wzdłuż drogi. Gospodarstwa lokowane były dwustronnie. Zagrodom towarzyszył pasmowy układ pól, w którym każdy kolonista otrzymał nadział gruntów prostopadły do drogi stanowiącej główną oś kompozycyjną. Pierwotnie w Augustowie i Wiączyniu Górnym zabudowa występowała naprzemianlegle. W Augustowie z działki nr 3 i 15 wytyczono tzw. wspólny plac, na którym ulokowano m.in. cmentarz. Do kolonii Augustów prowadziły drogi boczne zlokalizowane na zachodzie i południowym-zachodzie, natomiast Wiączyn Górną był powiększeniem Nowosolnej⁴⁰. Warto dodać, że nowo powstałe osady zakładane były z dala od głównych ciągów komunikacyjnych, dopiero później połączono je siecią drożną⁴¹. Od 1945 r. Augustów znalazł się w granicach Łodzi i stał się miejską ulicą. W obrębie dawnej osady Augustów znajduje się zabudowa wielorodzinna i punkty usługowo-handlowe⁴². Wiejski charakter zachował Wiączyn Górną przyłączony do miasta w 1988 r.⁴³

Obiekty zagospodarowania przestrzennego

Na terenie Łodzi oprócz przeanalizowanych powyżej układów ruralistycznych zachowało się niewiele przykładów obiektów będących pamiątką po kolonizacji fryderycjańskiej. Autorka obecnie w obrębie miasta odnalazła Zespół Kościoła Ewangelickiego i dwa domy mieszkalne w Nowosolnej oraz relikty dawnego wiejskiego cmentarza ewangelickiego w Wiączyniu Górnym.

W skład Zespołu Kościoła ewangelickiego w Nowosolnej wchodzi następujące obiekty: zbór ewangelicki, dom pastora, dzwonnica zboru ewangelickiego⁴⁴ oraz sala parafialna (niewpisane do rejestru zabyt-

⁴⁰ AGAD. Zb. kart. 232–3 ark. 2 i 3; BUW, *Plan kolonii Friedriechshagen*, Gab. ryc., GR 300, sygn. 299; J. Tkocz, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Katowice 1998, s. 72; D. Szymańska, *Geografia osadnictwa. Nowe wydania*, Warszawa 2013, s. 119; T. Figlus, *Znaczenie czynników prawno-politycznych...*, s. 149–150; K.P. Woźniak, *Pruskie osiedla...*, s. 108.

⁴¹ H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław 1995, s. 66.

⁴² Dziennik Ustaw, 13.02.1946 r., nr 4, poz. 35.

⁴³ Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego, 04.09.1987 r., nr 25, poz. 205, Uchwała Rady Narodowej Miasta Łodzi nr XXVII/161/87.

⁴⁴ Zespół wpisany do rejestru zabytków dn. 31.08.1987 r. Obiekty posiadają następujące numery: zbór ewangelicki A/311/1, Dom Pastora A/311/2, Dzwonnica A/311/3.

ków). Zbór ewangelicki został przeniesiony w 2007 r. do Skansenu Łódzkiej Architektury Drewnianej, mieszczącego się w Łodzi przy ul. Piotrkowskiej 282. Pozostałe obiekty są własnością parafii kościoła rzymskokatolickiego w Nowosolnej.

Pierwsze plany zabudowy kościelnej w Nowosolnej wykonał w 1811 r. Hilary Szpilowski. Kościół zbudowany został na rzucie prostokąta w 1846 r.⁴⁵ Fasada kościoła jest murowana, z korpusem o konstrukcji sumikowo – łątkowej⁴⁶. Budowla o wysokości 11,65 m ma charakter jednonawowy. Obiekt posiada dach krokwiowy, trójspadowy pokryty deskami, papą i blachą. Krokwie oparte na belkach styropianowych podparte pojedynczym stolcem. Na zwieńczeniu dachu znajduje się ośmioboczna wieżyczka – sygnaturka z blaszonym hełmem. W elewacji głównej umieszczono dwuskrzydłowe drzwi. Na ścianach zewnętrznych elementem kompozycji jest gzyms i ząbkowy fryz⁴⁷. Na bocznych ścianach można zaobserwować także lizeny⁴⁸ oraz imitujące kolumny, związane fryzem, rozlokowane po obu stronach drzwi. Front kościoła został oszalowany poziomowymi deskami. Na wysokości parteru w elewacjach frontowych znajdują się dwa prostokątne, symetrycznie rozmieszczone okna, podzielone na sześć równych pól, natomiast na piętrze okna są zamknięte łukiem i posiadają masywne parapety. Na ścianach bocznych obserwujemy po siedem okien. Nad drzwiami frontowymi umieszczono malowidło z wizerunkiem św. Andrzeja Boboli oraz tarcze zegara. Po obu stronach ołtarza zlokalizowano wejście do zakrystii. Do wnętrza wchodzi się przez przedsionek, oddzielony od nawy głównej dwuskrzydłowymi drzwiami z owalnymi, przeszklonymi otworami⁴⁹.

⁴⁵ AGAD, CWW, sygn. 1402; P. Kokietkiewicz, *Zespół kościoła ewangelickiego w Nowosolnej*, WKZ w Łodzi, 1985, sygn. 5134/113.

⁴⁶ Konstrukcja sumikowo-łątkowa – rodzaj szkieletowej konstrukcji ścian, składający się z dwóch zasadniczych elementów: łątków, czyli pionowych słupów oraz sumików, czyli poziomych elementów wpuszczonych między łątki. Elementy połączone są ze sobą lub także z innymi elementami konstrukcji. Konstrukcja tania, lecz mało solidna.

⁴⁷ Fryz ząbkowy – pas poziomy pomiędzy dachem a gzymsem, stanowiący środkową część.

⁴⁸ Lizeny – występ zewnętrzny w murze o dowolnych proporcjach; ma znaczenie konstrukcyjne; rytmiczny i staranny układ większej ilości uplastycznia ścianę. Na elewacjach jest zwykle rytmiczne, odpowiadające wewnętrznemu podziałowi budowli na przęsła. Występuje w miejscach bezpośrednio narażonych na działanie sił rozpiejących.

⁴⁹ P. Kokietkiewicz, *Zespół kościoła ewangelickiego...*; K. Krajewski, *Mała encyklopedia architektury i wnętrz*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974, s. 285; A. Szygendowska, *op. cit.*, s. 9–10.

Kolejnym elementem zespołu kościoła ewangelickiego w Nowosolnej jest dom pastora (fot. 3), zbudowany w 1856 r., obecnie pełniący funkcję plebanii przy kościele rzymskokatolickim⁵⁰. Dom zaprojektowano na planie prostokąta o konstrukcji szerokofrontowej, symetrycznej, dwutraktowej. Obiekt murowany, otynkowany. Jako jedyny z całego zespołu został podpiwniczony. Dach o konstrukcji krokwiowej na pojedynczym stolcu został pokryty deskami i blachą. Budynek posiada drzwi i okna wykonane z drewna. Płaszczyzna ścian zwieńczona została gzymsem. Obecnie nie zachował się dawny rozkład wnętrza. Na miejscu pieca chlebowego zrobiono łazienkę. Wprowadzono dodatkowy podział: w kuchni wydzielono spiżarnię, w pokoju od frontu zrobiono kancelarię oraz dobudowano niewielki taras ze schodkami. Od północno-wschodniej strony dobudowano przybudówkę, pełniącą funkcję sieni. Wejście znajduje się w północno-zachodniej części budynku. Po obu stronach drzwi znajdują się po trzy okna dwudzielne. Drugie drzwi wejściowe oraz identyczny rozkład okien znajduje się także od strony południowo-wschodniej budynku. We wschodniej ścianie domu pozostało jedno okno (resztę zamurowano). W północno-zachodniej części szczytowej budynku ulokowano okno oraz dwa symetryczne kwadratowe świetliki, które ozdobiono zamkniętą łukiem⁵¹.

Fot. 3. Dawny Dom Pastora w Nowosolnej. Źródło: zdjęcie własne. Stan na 2016 r.

⁵⁰ AGAD, CWW, sygn. 1402.

⁵¹ P. Kokietkiewicz, *Zespół kościoła ewangelickiego...*

W 1929 r. do zespołu kościelnego dobudowano drewnianą, kwadratową dzwonnice o układzie szkieletowym. Budowla charakteryzowała się dachem o konstrukcji krokwiowej pokrytym gontem. We wschodniej części zabudowy znajdują się drzwi wejściowe z drewna. Charakterystyczny element we wnętrzu stanowią schody cementowe. Zewnętrzne ściany pokryte zostały szalowanymi deskami. Do wysokości $\frac{3}{4}$ drzwi deski ułożono pionowo, wyżej do wysokości dzwonu poziomo, a następnie znowu pionowo. Na wysokości dzwonu dostrzec można również po dwa otwory okienne z każdej strony budowli⁵².

Budynek sali parafialnej zbudowany został w 1914 r. w ramach odbudowy Zespołu Kościelnego po zniszczeniach spowodowanych I wojną światową. Murowany budynek posiada dach o konstrukcji krokwiowej na ścianie kolankowej, kryty od zewnątrz papą. Od frontu dobudowano daszek o charakterze dwuspadowym⁵³. Do czasów obecnych nie zachował się pierwotny charakter wnętrza. Wprowadzono nowe podziały pomieszczeń. W wysokim pomieszczeniu północnej części domu wybudowano antresolę. Sala pełniła także funkcję stajni, a następnie cukierni. Budynek od wielu lat pełni funkcje mieszkaniowe⁵⁴.

Na terenie Łodzi zachowały się także dwa przykłady tradycyjnych domów związanych z kolonizacją fryderycjańską. Z literatury naukowej dowiadujemy się, że pierwsze domy osadników niemieckich budowane były z drewna i wzniesione według jednolitego planu. W opracowaniach planów władze pruskie chciały upowszechnić budownictwo o konstrukcji szachulcowej, znanej i stosowanej przez kolonistów w ich wcześniejszych miejscach zamieszkania⁵⁵.

Najczęściej odnotowaną konfiguracją zabudowy, typową dla stylu kolonizacji fryderycjańskiej, był dom i obora stawiane pod jednym dachem krytym słomą, rzadziej gontem. Na tyłach podwórza znajdowała się stodoła⁵⁶. Do czasów obecnych w Nowosolnej zachowały się dwie zabytkowe zagrody wiejskie. Jedna z domem murowanym mieszcząca się obecnie przy ul. Pomorskiej 570 oraz druga z domem drewnianym znajdująca się przy ul. Pomorskiej 517⁵⁷.

Jak już wspomniano, bardzo często część mieszkalna mieściła się pod wspólnym dachem z pomieszczeniami gospodarczymi. Domy budowane były na planie prostokąta, najczęściej w układzie dwu- lub

⁵² *Ibidem*.

⁵³ P. Kokotkiewicz, J. Spodenkiew, P. Spodenkiew, *Nowosolna Studium...*

⁵⁴ P. Kokietkiewicz, *Zespół kościoła ewangelickiego...*

⁵⁵ K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo...*, s. 99.

⁵⁶ *Ibidem*; I. Bożyk, *Osadnictwo niemieckie na terenach wiejskich między Pilicą a Wisłą w latach 1815–1864*, Kielce–Łódź 2015, s. 131–132.

⁵⁷ P. Kokietkiewicz, *Zabudowy mieszkaniowe i gospodarcze w Nowosolna*, WKZ w Łodzi, 1985, sygn. 5134/1067.

trzytraktowym. Część mieszkalna umieszczona była zawsze od strony drogi, a gospodarza od podwórza. Dom składał się z dwóch lub trzech izb, kuchni, sieni i komory⁵⁸.

Obiekt drewniany stojący obecnie przy ul. Pomorskiej 517 w Łodzi zbudowany został w poł. XIX w. Reprezentuje on typ szerokofrontowego budynku mieszkalnego połączonego z usytuowanym prostopadle do niego budynkiem gospodarczym, z komunikacją wewnętrzną przez łącznik. Zabudowa posiada drewniane ściany o konstrukcji zrębowej oraz podłogę na podmurówce z kamieni polnych. Dach o konstrukcji krokwiowej, kryty papą⁵⁹.

Przy ul. Pomorskiej 570 w Łodzi znajduje się przykład domu muranego zamożnego przedsiębiorcy. Dom zbudowano 1909 r., na planie prostokąta z szerokim dwutraktowym frontem. Więźba dachu znajduje się na ścianie kolankowej i jest pokryta dachówką cementową. Od strony wschodniej budynku znajduje się elewacja frontowa posiadająca dwuskrzydłowe płycinowe drzwi. W ścianach frontowej i tylnej rozmieszczone zostały symetrycznie po cztery okna. Poniżej okien znajduje się gzyms. Na ścianach bocznych znajdują się po trzy okna obramowane opaskami rozłokowane równomiernie oraz po dwa okna w szczycie budynku. Budynek spełniał nie tylko funkcję mieszkalną, bowiem swego czasu działał w nim również bank rolny. Obiekt obecnie jest obiektem handlowym⁶⁰.

Kolejnym elementem antropogenicznym są małe, wiejskie cmentarze ewangelickie. Często stanowiące ostatnią pozostałość świadczą o metryce historycznej wsi. W obrębie Łodzi zachowały się tylko relikty cmentarza w Wiączyniu Górnym. Żaden ślad nie pozostał po nekropolii w Nowosolnej⁶¹ i Augustowie⁶².

Nekropolie ewangelickie usytuowane były na niewielkich, regularnych, prostokątnych, sztucznie usypanych powierzchniach lub rzadziej na terenach płaskich. Najczęściej odległość nekropolii od zabudowy mieszkaniowej wynosiła od 100 do 600 m⁶³. Granice zewnętrzne cmentarzy wyznaczały sztucznie nasadzone drzewa liściaste, które do

⁵⁸ I. Bożyk, *op. cit.*, s. 132–135.

⁵⁹ P. Kokietkiewicz, *Zabudowy mieszkaniowe...*

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ P. Kokotkiewicz, J. Spodenkiew, P. Spodenkiew, *Nowosolna Studium...*

⁶² A. Wiercińska, *Cmentarze na tle rozwoju ludnościowego i przestrzennego miasta*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2012, t. 1, s. 207–220.

⁶³ AGAD, CWW, sygn. 1099; P. Fijałkowski, *Wiejskie cmentarze ewangelickie na południowo-zachodnim Mazowszu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1992, 40, 1, s. 198–199.

współczesnych czasów zdążyły się rozrosnąć do pokaźnych rozmiarów⁶⁴.

Cmentarz w Wiączyniu Górnym (obecnie ul. Malownicza 115 w Łodzi) ulokowany jest 150 m na południowy-wschód od zabudowy mieszkalnej przy drodze Wiączyń-Andrzejów, na terenie płaskim, otoczony jest łąkami i gruntami ornymi⁶⁵. Na cmentarzu zachowały się tylko niektóre elementy płyt i obramowań nagrobnych. Najstarszym zachowanym nagrobkiem jest grób Johanna Bailera z 1860 r., poza tym w obrębie nekropolii spotkamy groby z II poł. XIX w. oraz I poł. XX w.⁶⁶ Na pozostałościach cmentarza można odnaleźć inskrypcje wykonane na najstarszych nagrobkach w języku niemieckim pismem gotyckim. Mocno łamane, ozdobne kontury oraz precyzyjnie wykonane liternictwo budzi uznanie. Z czasem liternictwo, kształty nagrobków i pomników zostały uproszczone oraz pozbawione dekoracyjnych elementów⁶⁷. Nekropolia otoczona jest ogrodzeniem (metalowa brama i furtka oraz ceglany mur) pochodzącym z I poł. XX w.⁶⁸

Mimo ogromnych zniszczeń, cmentarz ewangelicki pozostaje cennym świadectwem kultury materialnej ludności zamieszkującej niegdyś wsie fryderycjańskie. Obiekt jest obecnie nieczynny z powodu odpływu z analizowanego obszaru, po II wojnie światowej, ludności wyznania ewangelickiego.

Fot. 4. Pozostałości nagrobków na cmentarzu w Wiączyniu Górnym.
Źródło: zdjęcie własne. Stan na 2016 r.

⁶⁴ A. Białkowski, P. Wypych, *Kamienie pamięci kamienie niepamięci. Cmentarze ewangelickie województwa łódzkiego*, Łódź 2011, s. 15.

⁶⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi, Senior Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej, sygn. 49; A. Lewandowska, W. Wieczorek, *Cmentarz ewangelicki w Wiączyniu Górnym*, WKZ w Łodzi, 1992, sygn. 5134/879.

⁶⁶ A. Lewandowska, W. Wieczorek, *Cmentarz ewangelicki...*

⁶⁷ P. Fijałkowski, *op. cit.*, s. 227; B. Bijak, *Wiejskie cmentarze ewangelickie w krajobrazie kulturowym województwa łódzkiego*, „Zeszyty Wiejskie” 2008, s. 235.

⁶⁸ A. Lewandowska, W. Wieczorek, *Cmentarz ewangelicki...*

Zakończenie

Celem niniejszego artykułu była analiza genezy oraz reliktyw dziedzictwa kulturowego będącego pozostałością po dawnych koloniach fryderycjańskich powstałych we współczesnych granicach Łodzi. Pierwsza część rozważań oparta została na zbadaniu genezy, która pozwoliła wykryć wiele interesujących faktów na gruncie badań geograficzno-historycznych. Kolonie niemieckich rolników różniły się od wsi polskich włościan: miały większą powierzchnię, większą swobodę osobistą mieszkańców, towarowy charakter produkcji oraz odrębne uwarunkowania prawne. Koloniści osadzeni byli jako wieczyści czynszownicy, nie musieli odrabiać pańszczyzny. Każdy osadnik podpisywał kontrakt osadniczy z warunkami osiedlenia. Analizowany materiał pokazuje, że kolonizacja fryderycjańska charakteryzowała się zupełnie innymi stosunkami prawnowłasnościowymi i społeczno-ekonomicznym niż polskie wsie włościańskie. Życie kolonistów na omawianym obszarze toczyło się do końca II wojny światowej. Po jej zakończeniu osoby narodowości niemieckiej zostały wysiedlone z terenów polskich. Kolonie fryderycjańskie sposobem funkcjonowania odciśnęły niewielkie, zapominane już piętno w dziejach Łodzi. Osady wyróżniały się także nietypowymi układami przestrzennymi. Najpopularniejszą formą ruralistyczną były regularne ulicówki, natomiast unikalnym układem koncentryczno-promienistym charakteryzowała się Nowosolna. Współcześnie, po długotrwałych zmianach sieci osadniczej, relikty dawnych osad nadal pozostają widoczne w krajobrazie. W artykule zostały również przedstawione elementy dziedzictwa kulturowego obecne w mieście. Obiekty znajdują się pod opieką Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi. W najgorszym stanie pozostaje cmentarz ewangelicki w Wiączyniu Górnym, który jest zaniedbany i niedługo może podzielić losy nieistniejących już nekropolii w Nowosolnej i Augustowie.

Abstract

Origin and cultural heritage Frederician colonization in the City Łódź

The Article presents origin and cultural heritage within or in the borders in the City Łódź. Historical analyzes covered legal and ownership issues of settlements. The emphasis was on origin emerging villages and their development. Then analyzed shaping and development of spatial structures. The last part of the article presents the current state of preservation of objects visible in the City Łódź landscape.

Keywords: Frederician colonization, historical geography, Nowosolna, Wiączyń Górny, Augustów, settlement

Słowa kluczowe: kolonizacja fryderycjańska, Nowosolna, Wiączyń Górny, Augustów, osadnictwo

Bibliografia

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Generalne Dyrektorium Departamentu Prus Południowych, sygn. 1008.
- AGAD, Centralna Władza Wyznaniowa, *Akta dotyczące się erekcji parafii ewangelicko-augsburskiego wyznania w kolonii Nowosolnej*, sygn. 1276.
- AGAD, Centralna Władza Wyznaniowa, *Akta dotyczące się Gminy Hernhutów w Nowosolnej i Tomaszowie w gubernii mazowieckiej*, sygn. 1402.
- AGAD, Centralna Władza Wyznaniowa, *Akta dotyczące się reparacji kościołów i cmentarzy ewangelickich. Ogólne*, sygn. 1099.
- AGAD, Zb. Kart. *Odrys Części Pomiaru Ekonomii Łaznów w Obwodzie Rawskim i Łęczyckim Guberni Warszawa położoney, z pierworysów pomiaru z 1842*, sygn. 232-3 ark. 2 i 3.
- AGAD, Zb. Kart., *Karte von dem Streitorte zwischen der Konigt Wiącziner Forst und dem adlichen Dorfe Bedon*, sygn. 342-6.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, - Senior Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej, *Akta dotyczące elementarnej ewangelickiej szkoły i cmentarza w Wiączyniu Górnym*, sygn. 49.
- Białkowski A., Wypych P., *Kamienie pamięci kamienie niepamięci. Cmentarze ewangelickie województwa łódzkiego*, Łódź 2011.
- Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, *Plan kolonii Friedriechshagen*, Gabinet rycin, GR 300, sygn. 299.
- Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, *Plan kolonii Neusulzfeld*, Gabinet rycin, GR 300, sygn. 299.
- Bijak B., *Wiejskie cmentarze ewangelickie w krajobrazie kulturowym województwa łódzkiego*, „Zeszyty Wiejskie”, 2008, s. 233-241.
- Bijak U., *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa Mazowieckiego*, Kraków 2001.
- Bożyk I., *Osadnictwo niemieckie na terenach wiejskich między Pilicą a Wisłą w latach 1815-1864*, Kielce-Łódź 2015.
- Chilczuk M., *Osadnictwo wiejskie Polski (Formy i układy przestrzenne)*, Warszawa 1970.
- Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego, 11.07.1820 r., nr 28.

- Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego, 04.09.1987 r., nr 25, poz. 205, Uchwała Rady Narodowej Miasta Łodzi nr XXVII/161/87.
- Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego, 18.09.1820 r., nr 237.
- Dziennik Ustaw, 13.02.1946 r., nr 4, poz. 35.
- Figlus T., *Uwagi na temat procesu kształtowania granic wsi w Polsce do końca XVIII wieku w kontekście morfogenetycznym*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, 2015, t. 4, s. 253–276.
- Figlus T., *Znaczenie czynników prawnopolitycznych w procesie kształtowania wiejskiej sieci osadniczej dawnego województwa łęczyckiego i sieradzkiego w okresie przedrozbiorowym*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 2014, t. 17, s. 203–234.
- Fijałkowski P., *Wiejskie cmentarze ewangelickie na południowo-zachodnim Mazowszu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1992, 40, nr 1, s. 195–209.
- Heike O., *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795-1945*, Leverkusen 1979.
- Kaczmarczyk E., *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań 1945.
- Kieniewicz S., Mencil T., Rostocki W., *Wybór tekstów źródłowych z Historii Polski w latach 1795–1864*, Warszawa 1956.
- Kokietkiewicz P., *Zabudowy mieszkaniowe i gospodarcze w Nowosolna*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi, 1985, sygn. 5134/1067.
- Kokietkiewicz P., *Zespół kościoła ewangelickiego w Nowosolnej*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi, 1985, sygn. 5134/113.
- Kokotkiewicz P., Spodenkiewicz J., Spodenkiewicz P., *Nowosolna Studium historyczno-ruralistyczne*, Nowosolna – Łódź – Warszawa 1984–1985.
- Kondracki J., *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965.
- Konopczyński W., *Fryderyk Wielki a Polska*, Kraków 1981.
- Kossmann O., *Deutsche in Polen siedlungsurkunden 16.–19. Jh.*, Viersen 1995.
- Kossmann O., *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstäder Raum Hauländer- und Schwabensiedlung*, Leipzig 1942.
- Koter M., *Rola wiejskich elementów morfologicznych w procesie kształtowania układu przestrzennego Łodzi*, [w:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, red. M. Koter, J. Tkocz, Toruń–Łódź 1994, s. 23–32.

- Krajewski K., *Mała encyklopedia architektury i wnętrz*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Lewandowska A., Wieczorek W., *Cmentarz ewangelicki w Wiączyńiu Górnym*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi, 1992, sygn. 5134/879.
- Nitschhe B., *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*, Toruń 2000.
- Rusiński W., *Osadnictwo niemieckie na ziemiach polskich w XVI–XIX w. Mity i rzeczywistość (w związku z pracami W. Massa i O. Kossmanna)*, „Przegląd Historyczny”, 1979, t. 70, z. 1, s. 723–745.
- Sadziński R., *Osadnictwo niemieckie w regionie łódzkim w świetle faktów językowych*, [w:] *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 r.*, red. K. Kulczyński, B. Ratecka, Łódź 2001.
- Schöler H.A., *Neu-Sulzfeld/ Nowosolna 23. Mai 1801 – 17. Januar 1945, Illustrierte historisch–geographische Erinnerungen an ein Dor fund seine Menschen, Selbsverlag*, Erlangen 2009.
- Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław 1995.
- Szygendowska A., *Drewniany kościół pw. Św. Andrzeja Boboli z Nowosolnej*, Łódź 2012.
- Szymańska D., *Geografia osadnictwa. Nowe wydania*, Warszawa 2013.
- Tkocz J., *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Katowice 1998.
- Tomczak A., *Lustracja województw Wielkopolskich i Kujawskich 1789*, część III, *Województwo łęczyckie i brzesko-kujawskie*, Warszawa–Poznań–Toruń 1977.
- Wąsicki J., *Ziemie Polskie pod zaborem pruskim*, Zielona Góra 1978.
- Wiercińska A., *Cmentarze na tle rozwoju ludnościowego i przestrzennego miasta*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, 2012, t. 1, s. 207–220.
- Woźniak K.P., *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku – procesy i jego interpretacja*, Łódź 2013.
- Woźniak K.P., *Pruskie osiedla liniowe w okolicach Łodzi i ich mieszkańcy w początkach XIX wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 2015, t. 21, s. 101–117.
- Woźniak K.P., *Z problemów niemieckiego osadnictwa rolnego w okolicach Łodzi w początkach XIX wieku – obrót ziemią*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 1995, t. 52, s. 3–18.
- Zimmermann K., *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja na ziemiach Polskich*, t. 1, Poznań 1915.